

САНХҮҮ ЭДИЙН ЗАСГИЙН ИХ СУРГУУЛЬ

**ӨДРИЙН ХӨТӨЛБӨР
ЭКОНОМИКСИЙН ТЭНХИМ**

ДИПЛОМЫН АЖЛЫН ТӨСӨЛ

Сэдэв: *Жижиг, дунд үйлдвэрлэлийн хэлцлийн зардалд нөлөөлөгч хүчин зүйлс*

Гүйцэтгэсэн: Б.Пунцаг /FA14B182/
Удирдагч багш : Д.Гансүлд /Мастер/

Огноо: 2018.01.09

Улаанбаатар. 2018

АГУУЛГА

I БҮЛЭГ. СУДАЛГААНЫ АСУУДАЛ	1
II БҮЛЭГ. НОМЗҮЙН ТОЙМ БУЮУ СУДЛАГДСАН БАЙДАЛ.....	3
2.1 Хэлцлийн зардлын нөлөө	3
2.2 Хэлцлийн зардлыг хэмжих аргууд	4
2.3 Хэлцлийн зардалд нөлөөлөх хүчин зүйлс	7
III БҮЛЭГ. СУДАЛГААНЫ ЗОРИЛГО, ЗОРИЛТ	9
IV БҮЛЭГ. СУДАЛГААНЫ ТААМАГЛАЛ.....	11
V БҮЛЭГ. СУДАЛГААНЫ ХИЙХ АРГА ЗҮЙГЭЭ ТОДОРХОЙЛОХ	14
5.1 Олон хүчин зүйлийн регрессийн шинжилгээ.....	14
5.1.1 Мультиколлинеарын асуудал	14
5.1.2 Хетероскедастикийн асуудал	15
5.1.3 Орхигдсон хувьсагчийн алдаа.....	15
5.1.4 Эндогенийн асуудал	15
5.1.5 Хэмжилтийн алдаа.....	16
5.2 Туслах хувьсагчийн арга буюу хоёр шатат ХБКА	16
VI БҮЛЭГ. СУДАЛГААНД АШИГЛАХ ӨГӨГДЛИЙГ ТОДОРХОЙЛОХ	17
VII БҮЛЭГ. СУДАЛГААНААС ХҮЛЭЭГДЭЖ БУЙ ҮР ДҮН.....	19
Ном зүй.....	20

ТОВЧИЛСОН ҮГС, НЭР ТОМЪЁОНЫ ТАЙЛБАР

АБЗ – Алдагдсан боломжийн зардал

АНУ – Америкийн нэгдсэн улс

ДНБ – Дотоодын нийт бүтээгдэхүүн

ЖДҮ – Жижиг, дунд үйлдвэрлэл

МХГ – Мэргэжлийн хяналтын газар

ҮНО – Үндэсний нийт орлого

ХАА – Хөдөө аж ахуй

ХБКА – Хамгийн бага квадратын арга

BLUE – Best Linear Unbiased Estimator

I БҮЛЭГ. СУДАЛГААНЫ АСУУДАЛ

ЖДҮ – ийг эрчимтэй дэмжих, хөгжүүлэх нь дэлхийн улс орнуудын эдийн засгийн нэн тэргүүний зорилтуудын нэг билээ. ЖДҮ – ийг хөгжүүлснээр ядуурал, ажилгүйдлийг бууруулахын зэрэгцээ эдийн засгийн өсөлтийг бий болгодог. Мөн түүнчлэн ЖДҮ орлогын тэгш бус хуваарилалтыг бууруулах төдийгүй нийгмийн сайн сайхан байдлыг дээшлүүлэх, хувийн салбарын хөгжлийг хангахад чухал үүрэгтэй. Тухайлбал:

- ЖДҮ эдийн засаг дахь нийт аж ахуй нэгжийн 99 хувийг бүрдүүлдэг,
- Хувийн салбарын ажлын байрны 60 гаруй хувийг бий болгодог,
- Шууд болон шууд бус экспортын 20 – 30 хувийг үйлдвэрлэдэг,
- Хөгжиж буй орнуудын ДНБ – ийн 30 гаруй хувийг харин өндөр хөгжилтэй орнуудын хувьд ДНБ – ийн 51 орчим хувийг ЖДҮ – ийн салбар бүрдүүлдэг эдгээр болно. (United Nations ESCAP, 2012)

Дундаас доогуур орлоготой орнуудын ЖДҮ – ийн салбарт санхүүжилтын асуудал хамгийн бэрхшээлтэй асуудал юм. Жишээлбэл, Дэлхийн Банкны 2018 оны “Бизнес эрхлэхүй” судалгаагаар дундаас доогуур орлоготой улсуудын хувьд бизнес эрхлэх хялбар байдалд нөлөөлж буй хүчин зүйлсээс төлбөрийн чадваргүй байдлыг шийдвэрлэх үзүүлэлтээр хамгийн бага оноотой байна. Монгол улсын хувьд цахилгаанд холбогдох, гадаад худалдаа хийх үйл ажиллагаагаар 190 орноос 110 – аас хойш байранд жагсаж байгаа бол төлбөрийн чадваргүй байдлыг шийдвэрлэх асуудлаар 93 дугаар, гэрээний хэрэгжилтийг хангах үзүүлэлтээр 88 дугаар байр эзэлжээ. (World Bank Group, 2018) Харин Дэлхийн эдийн засгийн форумын 2017 – 2018 оны өрсөлдөх чадварын тайланд Монголд бизнес эрхлэх хамгийн бэрхшээлтэй асуудлуудаар гадаад валютын муу зохицуулалт, авилга, бодлогын тогтворгүй байдал, төрийн хүнд суртал, засгийн газрын тогтворгүй байдал, боловсролтой ажиллах хүчний олдоц тааруу зэргийг нэрлэсэн байна. (World Economic Forum, 2017)

Сүүлийн жилүүдэд ЖДҮ – тэй холбоотой асуудлыг дотоодын байгууллагууд ч судлах болсон. Жишээлбэл, Монгол банкны ЖДҮ – ийн хөгжил, санхүүжилтийн түүвэр судалгаагаар манай улсын ЖДҮ эрхлэгчдэд бизнесийн орчны зүгээс нийгэм улс төрийн байдал, макро эдийн засгийн нөлөө, санхүүжилтийн орчин болон хууль, эрх зүйн зохицуулалт гол хүндрэл учруулжээ. (Монголбанк, 2017) Мөн түүнчлэн Гансүлд, Манлайбаатар, Нарантуяа (2016) нарын Жижиг дунд үйлдвэрлэлийн хэлцлийн зардлын судалгаагаар ЖДҮ-ийн салбарын зардлын томоохон хувийг эзэлдэг хувийн хэвшил ба төрийн хоорондын харилцаанаас үүсэх хэлцлийн зардлыг тооцоолсон бөгөөд ЖДҮ жилд дунджаар борлуулалтын орлогын 4,4% буюу 9 сая төгрөгтэй тэнцэх хэмжээний мөнгийг зах зээлийн бус хэлцлийн зардалд зарцуулдаг байна. Жишээлбэл, компанийг бүртгүүлэх, бүртгэл шинэчлэх, төрийн байгууллагаас бүртгэл удаасантай холбоотойгоор 700 мянган төгрөг, тусгай зөвшөөрөл, лиценз авах үйл ажиллагаанд дунджаар 1,6 сая төгрөг, МХГ – ын тавьсан шаардлагыг биелүүлэхийн тулд дунджаар 1,3 сая төгрөг тус тус зарцуулжээ.

Үүнтэй холбоотойгоор ЖДҮ – ийн хөгжлийг хязгаарлагч үр ашиггүй хэлцлийн зардлыг бууруулах, цаашид өсөж томрох таатай орчинг бүрдүүлэх стратегийг тодорхойлох зорилгоор тус салбарын зах зээлийн бус хэлцлийн зардалд нөлөөлөгч хүчин зүйлсийг микро түвшинд судлах нь чухал ач холбогдолтой гэж үзэж байна.

II БҮЛЭГ. НОМЗҮЙН ТОЙМ БУЮУ СУДЛАГДСАН БАЙДАЛ

Энэхүү бүлгээр хэлцлийн зардлын хөдөлмөрийн зах зээлийн оролцоо, цалин болоод ЖДҮ – ийн ашигт ажиллагаанд үзүүлэх нөлөө, макро болон микро түвшинд хэлцлийн зардлыг хэмжих альтернатив аргуудын талаар судалсан судалгааны ажлуудыг авч үзье.

2.1 Хэлцлийн зардлын нөлөө

Шинэ институцийн эдийн засагт хэлцлийн зардлыг нийгмийн харилцаанд үрэлт үүсгэж, эдийн засгийн үр ашгийг бууруулдаг гэж үздэг. Ялангуяа харилцаа холбоо болон тээврийн хэрэгслийн хөгжил доогуур, зах зээлд нэвтрэх боломж хязгаарлагдмал хөдөөгийн эдийн засагт хэлцлийн зардал чухал нөлөөтэй. Үүнтэй холбоотойгоор Филиппин улсын Бикол муж дахь 59 тосгон, 691 фермийн мэдээллийг ашиглан будааны зах зээлийн хөдөлмөр эрхлэлт болон цалинд хэлцлийн зардлын үзүүлэх нөлөөг судалжээ. Будаа тариалах бизнесийн гол онцлог нь үйлдвэрлэл улирлын шинж чанартай байдаг учир будааны зах зээлд тодорхой бус байдал үүсдэг бөгөөд аливаа институцийн орчин хэлцлийн зардлыг хамгийн бага байлгахын тулд тус тодорхой бус байдлыг бууруулахыг зорьдог гэж судлаачид үзсэн. Хөдөлмөрийн зах зээлийн оролцооны стандарт тэгшитгэл ба Минсерийн цалингийн тэгшитгэлд тухайн тосгоны институц, уг институцийн үнэд нөлөөлөх чадвараас хамаарсан хэлцлийн зардлын индексийг нэмж оруулах замаар пробит загвар болон энгийн олон хүчин зүйлийн регрессийн үнэлгээг хийжээ. Үр дүнд хотожсон, засгийн газрын хөтөлбөр ихээр хэрэгждэг бүсүүдэд хэлцлийн зардал бага байдаг төдийгүй хэлцлийн зардлын ялгаагаар хот болон хөдөө, эрэгтэй болон эмэгтэй, газар эзэмшдэг болон эзэмшдэггүй хүмүүсийн орлогын ялгааг тайлбарлах боломжтой болохыг тогтоожээ. (Lanzona & Evenson, 1997)

ЖДҮ – ийн үйл ажиллагаа нь ажил эрхлэлтийг нэмэгдүүлэх, дундаж давхаргын орлогыг өсгөх эерэг нөлөөтэй байдаг ба ЖДҮ – ийг дэмжихэд институцийн орчны буюу хэлцлийн зардлын үзүүлэх нөлөөг ОХУ – н Курган, Челябинск мужид бөөний худалдаа, төмөрлөгийн үйлдвэрлэл, барилга, ХАА, тээвэр ба харилцаа холбооны чиглэлээр үйл ажиллагаа эрхэлж буй 396 аж ахуй нэгжийн өгөгдлийг ашиглан судалжээ. ЖДҮ – ийн санхүүгийн тайлангаас хэлцлийн зардал, ашигт ажиллагааны индексийг тодорхойлон хэсгийн вариацийн шинжилгээ, корреляцийн коэффициентийг тооцсон. Аж ахуй нэгжийн орлогод удирдлага, борлуулалтын зардлын эзлэх хувь, хөрөнгийн эргэлтийн хугацаа мөн хөрөнгийн үнэ цэнд хувьцааны эзлэх хувь гэх гурван үзүүлэлтийн нормчилсон дундажыг тооцсоноор хэлцлийн зардлын түвшний утгыг гарган авжээ. Судалгааны үр дүнд хэлцлийн зардал ба ашигт ажиллагааны индекс хоорондын корреляцийн коэффициент -0.83 буюу хэлцлийн зардал нь ЖДҮ – ийн үр ашигт сөргөөр нөлөөлдөг боловч хоёр хувьсагчийн хооронд шугаман бус хамаарал байгааг тогтоожээ. Өөрөөр хэлбэл хэлцлийн зардлын тодорхой түвшин хүртэл ЖДҮ – ийн эдийн засгийн үр ашиг өсдөг бөгөөд үүнээс цааш буурсаар хэлцлийн зардал хамгийн их утгаа авахад эдийн засгийн үр ашиг хамгийн бага болдог байна. Салбар бүрийн хувьд эдийн засгийн үр ашиг хамгийн их байх уг хугарлын цэгийг тооцсон ба

судалгаанд хамрагдсан 7 салбарын 5 нь 0,4 – 0,6 буюу дундаж утгатай тодорхойлогджээ. (Nikolaeva & Pletnevq, 2016)

2.2 Хэлцлийн зардлыг хэмжих аргууд

Хэлцлийн зардлыг хэмжих хамгийн анхны арга нь бараанд хэрэглэгчийн төлж буй үнэ болон тухайн барааг үйлдвэрлэх өртгийн зөрүү юм. Хэрэглэгч болон үйлдвэрлэгчийн хооронд үнийн мэдээлэл төгс бус учраас зах зээл тэнцвэржихийн тулд зуучлагч компаниудын оролцоо зайлшгүй шаардлагатай болдог. Зуучлагчид хэлцлийг зохион байгуулах явцдаа хадгалах, дахин савлах, мэдээлэл болон баталгаа өгөх зэргээр нэмүү өртөг бий болгож байдаг боловч эдгээр нь үйлдвэрлэгч компанийн хувьд хэрэглэгчдэд бараагаа хүргэхэд гарч буй хэлцлийн зардал болно. Уг судалгааны ажилд зах зээлд оролцогчдыг хэрэглэгч, маркетингийн үйлчилгээг хэрэглэгч компани, маркетингийн үйлчилгээг нийлүүлэгч компани буюу зуучлагчид хэмээн ангилжээ. Зуучлагчдын аж үйлдвэр, ХАА, уул уурхай, барилга, тээвэр зэрэг салбаруудад бий болгож буй нэмүү өртгийг хэмжихэд хүндрэлтэй учир тус салбарт үйлдвэрлэлийн бус ажилтны эзлэх хувиар(ДНБ – ий 31,5%) төлөөлүүлэн, үүн дээр бөөний болон жижиглэнгийн худалдаа, санхүү, даатгалын үйлчилгээний салбарын гарцыг(ДНБ – ий 25%) нэмснээр АНУ – ын эдийн засаг дахь нийт хэлцлийн зардал 1993 оны байдлаар ДНБ – ий 56,5 хувьтай тэнцүү байжээ. (Spulber, 1996)

Санхүүгийн экономикст хэлцлийн зардлыг хэрхэн хэмждэг болохыг Нью – Йоркын хөрөнгийн биржид хувьцаа нь арилжаалагдаж буй 200 компанийн мэдээллийг ашиглан арилжааны хэмжээ хэлцлийн зардалд хэрхэн нөлөөлж буйг судалсан судалгаанаас харж болно. Судлаачид хувьцааг худалдан авах, зарах хооронд хүлээлтийн хугацаа буурахын хэрээр үнийн зөрүү бага болох учир хэлцлийн зардал ч мөн багасна гэж үзсэн ба хүлээлтийн хугацааг бууруулахад нөлөөлөх гол хүчин зүйл нь хэлцлийн түвшин буюу арилжааны давтамж болон бүртгэлтэй хувьцаа эзэмшигчдийн тоо юм. Ийнхүү авах зарах үнийн зөрүү, хэлцлийн түвшинг тайлбарладагч хувьсагчаар сонгон авч хувьцаа эзэмшигчдийн тоо, арилжаалагдаж буй хувьцааны харьяалагдах зах зээлийн тоо, арилжааны давтамж зэргээс хамааруулан шугаман болон логарифм байдлаар ХБКА – аар үнэлгээг хийжээ. Үр дүнд арилжаалагдаж буй хувьцааны тоо нэмэгдэхийн хэрээр хэлцлийн зардал буурдаг буюу Нью – Йоркын хөрөнгийн бирж дэх арилжааны төвлөрөл нь хэлцлийн зардлын бууралтаар тайлбарлагдана. Үнэт цаасны арилжааны үед үүсэх хэлцлийн зардлын хувьцааны үнийн дүнд эзлэх хувийн жин 1,3% байгааг онцолжээ. Нью – Йоркын хөрөнгийн бирж дэх нийт хэлцлийн зардлын 60 хувийг брокерийн хураамж, үлдсэн 40 хувийг авах зарах үнийн зөрүү бүрдүүлжээ. (Demsetz, 1968)

Хэлцлийн зардлын экономикс хөрөнгийн зориулалтын нарийвчлал, тодорхой бус байдал, хэлцлийн давтамж нь хэлцлийн зардалд нөлөөлдөг бөгөөд хэлцлийн зардлыг бууруулах засаглалын нэг хэлбэр нь компани дотроо хэлцлийг явуулах явдал юм гэж үздэг. Уг таамаглалыг шинэ ажилтан дадлагажихад шаардлагатай хугацаа, зуучлагч нь гэрээ хийснээс хойш бодит захиалга өгөх дундаж хугацаа, борлуулалтын хэмжээ тогтвортой, таамаглал нь үнэн бодитой эсэхээс хамаарах орчны тодорхой бус байдлын үнэлгээ мөн түүнчлэн борлуулалтын хэмжээ, борлуулагчийн ажлын цагт

тээвэрлэлтэд зарцуулж буй хугацааны эзлэх хувь зэрэг хувьсагчийг жилийн борлуулалт 50 сая ам.доллараас их аж үйлдвэрийн 87 компанийн түүврийг ашиглан шалгажээ. Дээрх өгөгдлийг ашиглан олон хүчин зүйлийн регресс болон олон гишүүнт ложит загварын үнэлгээ хийсний үр дүнд хөрөнгийн нарийвчлал, тодорхой бус байдал нэмэгдэхийн хэрээр үйлдвэрлэгч нь хуваарилалтын шууд сувгийг ашиглах хандлагатай байдаг болохыг онцолсон байна. (John & Weitz, 1988)

Монгол улсын зах зээлээр дамжин бий болсон хэлцлийн зардлыг хэлцлийн салбарын аргачлалаар тооцох, түүнд нөлөөлөгч хүчин зүйлийг тодорхойлох судалгааг хийжээ. Уг судалгаанд 1995 – 2006 оны Монгол улсын статистикийн эмхэтгэлээс хэлцлийн ба хэлцлийн бус салбарын хэмжээ болон бүтцийн өгөгдлийг, Херитейж сангийн “Эдийн засгийн эрх чөлөөний индекс” тайлангаас эдийн засгийн институцийг, Дэлхийн банкны засаглалын индексийн тайлангаас улс төр, засаглалын институцийг хэмжин гранжерийн учир шалтгааны тест, олон хүчин зүйлийн регрессийн үнэлгээ ашиглан шинжилгээг хийжээ. Судалгааны үр дүнд 2006 оны байдлаар ДНБ – ий 28 хувийг хэлцлийн салбар эзэлж байгаа төдийгүй хэлцлийн салбарын бүтцэд худалдааны салбар давамгайл байдалтай буюу нийт хэлцлийн салбарын 82,4 хувийг бүрдүүлж байна. Монгол улсын хэлцлийн салбарын өсөлтөд хэлцлийн бус салбарын хэмжээ, эдийн засаг ба улс төр, засаглалын институцийн өөрчлөлт нөлөөлж байна. (Түвшинжаргал, 2008)

Арилжааны банк мэдээллийг цуглуулах, боловсруулах, таамаглах, нэгтгэх, үнэ тогтоох мөн зээлийн, хүүгийн, ханшийн эрсдэлийг арилжаалах замаар эдийн засаг дахь зээлийн хуваарилалтаас үүсэх хэлцлийн зардалд нөлөөлдөг учир банкны салбар нь цэвэр хэлцлийн зардлын салбар байна гэж үздэг. Уг шинж чанарт үндэслэн банкны үйл ажиллагаанд хэлцлийн зардлын үзүүлэх нөлөө болон институцийн өөрчлөлт ба хэлцлийн зардлын хоорондын хамаарлыг АНУ – н арилжааны банкнуудын 1934 – 1998 оны орлогын тайланг ашиглан судалжээ. Банкны салбарт хүүгийн болон хүүгийн бус хоёр төрлийн хэлцлийн зардал үүсдэг ба түүхэн өгөгдлөөс харвал эдгээр нь урвуу хамааралтай байна. Банкны орлогод хүүгийн зардлын эзлэх хувь 1934 онд 19% байсан бол 1998 онд 37% хүртэл өсжээ. Эсрэгээрээ хүүгийн бус зардлын банкны орлогод эзлэх хувь 1934 онд 50% байсан ба 2002 онд 40% хүртэл буурсан байна. Эндээс дүгнэхэд банкны салбарын нийт хэлцлийн зардал 69 хувиас 77% болжээ. Судалгааны үр дүнд арилжааны банк гадаад институцийн өөрчлөлтөд тохируулан дотоод засаглалын бүтцийг өөрчилдөг болохыг онцолсон. (Polski, 2001)

Хэлцлийн зардлыг хэмжих бас нэгэн арга нь зах зээлийн бус хэлцлийн зардлын хандлага юм. Тус аргаар төр болон хувийн хэвшил хоорондын харилцаанд зарцуулагдаж буй цагийн АБЗ болон бусад мөнгөн зардлыг хэлцлийн зардалд тооцно. Энэ аргаар албан ёсоор бизнесээ бүртгүүлэхээс өмнөх хуулийн шаардлага, төрөөс зохицуулалтад үзүүлэх нөлөө, тэдгээр шаардлагыг хангах албан төлбөрийг Африк, Зүүн Ази, Европ, Латин Америкийн 75 орны хувьд судлахыг зорьжээ. Шинээр бизнесээ бүртгүүлэхэд албан шаардлагыг биелүүлэх хамгийн бага хугацаа дунджаар ажлын 63 өдөр, харин гүйцэтгэх шаардлагатай процедурын дундаж утга 10, тус үйл ажиллагаанд зарцуулж буй дундаж зардал нэг хүнд ногдох ДНБ – ий 34 хувьтай тэнцэж байна. Төр шинээр бизнес бүртгүүлэх зохицуулалтад ямар зорилгоор оролцдог болохыг онолын гурван таамаглалын хүрээнд олон хүчин зүйлсийн регрессийн үнэлгээгээр шалгахад

улс төрчид, эрх мэдэлтнүүдийн ашиг тусын тулд аливаа зохицуулалтыг бий болгодог хэмээх таамаглалыг дэмжсэн үр дүн гарчээ. Өөрөөр хэлбэл авилга болон албан зохицуулалт хоорондоо сөрөг хамааралтай байгаа ба зохицуулалтын тоо нэмэгдэхийн хэрээр авилгын хэмжээ, цар хүрээ тэлж байна. (Djankov, Porta, Lopez-de-Silanes, & Shleifer, 2000)

Өмнөх судалгааны ажилтай ижил төрлийн судалгааг Бразилийн оёдлын салбарт үйл ажиллагаа явуулж буй компаниудын түвшинд хийсэн байна. Судалгааны өгөгдлийг Paulo хотын оёдлын компаниудын төвлөрөл ихтэй 8 бүс, 48 бизнес эрхлэгчээс ярилцлагын аргаар цуглуулжээ. Хэлцлийн зардал зохицуулагчийн зардал (бүх төрлийн албан хураамж, мэргэжлийн үйлчилгээний зардал) болон бизнес эрхлэгч Засгийн газрын агентлагуудтай хэлэлцээр хийх үйл ажиллагаанд зарцуулж буй цагийн АБЗ – аас бүрдэх бөгөөд зарцуулсан цагийн АБЗ – г цалингийн доод хэмжээ сард 180 реал байх хуулиар тодорхойлжээ. Судалгаанд хамрагдсан компаниудын 39% нь хууль ёсоор бүртгүүлэхээс өмнө албан бусаар үйл ажиллагаа явуулж байсан, 62% нь бүртгүүлэхэд шаардлагатай хугацааг богиносгохын тулд төрийн ажилтанд авилга өгөх боломжтой, 67% нь зах зээлээс гарах зардал бүртгүүлэх зардлаас илүү их болохыг ярилцлагадаа онцолжээ. Бразилд шинэ оёдлын үйлдвэр нээхийн тулд дор хаяж 4 байгууллагатай харилцах шаардлагатай болдог ба нийт 9 процедурыг дамжин дунджаар 40 өдрийн хугацаа зарцуулдаг бол бизнес эрхлэгч компанийн бүртгэлтэй холбоотой хэлэлцээрт 27,15 хоног зарцуулдаг байна. Бизнесийн бүртгүүлэх нийт хугацаа 2,14 сар буюу 248,96 цаг байгаагаас зарцуулсан цагийн АБЗ 254,68 реал (1 хүнд ногдох ДНБ – ий 3,9%) болохыг тооцжээ. Үүн дээр зохицуулагчийн зардал болох 488,64 реалыг нэмснээр бизнесээ бүртгүүлэхтэй холбоотой нийт хэлцлийн зардал 743,32 реал буюу нэг хүнд ногдох ДНБ – д эзлэх хувийн жин 11,3% байна. (Zylbersztajn & Graça, 2002)

Эдийн засгийн судалгааны хүрээлэнгээс ЖДҮ бизнес эрхлэгчид төрийн байгууллагатай харилцахад тулгардаг зах зээлийн бус хэлцлийн зардлыг хэмжих судалгааг Улаанбаатар хот, Орхон, Дархан – Уул аймгаас бүрдсэн 1541 аж ахуй нэгжийн түүврийн хувьд хийж гүйцэтгэжээ. ЖДҮ бизнес эрхлэгч төрийн байгууллагатай харилцах 8 төрлийн харилцааг онцлон авч тэдгээрт зарцуулж буй албан ба албан бус төлбөр, хугацаа удаасантай холбоотой АБЗ – н нийлбэрээр нийт хэлцлийн зардлыг хэмжсэн байна. Уг 8 үйл ажиллагаа нь албан ёсны бүртгэлд бүртгүүлэх, тусгай зөвшөөрөл авах, МХГ – тай харилцах, гэрээний хэрэгжилтийг хангах, татвар төлөх, гааль ба гадаад худалдаатай хийх, дэд бүтэцтэй холбоотой, санхүүгийн байгууллагатай харилцах эдгээр болно. Бизнес эрхлэгч нь нийт дүнгээр борлуулалтын орлогын 4,4 хувьтай тэнцэх зах зээлийн бус хэлцлийн зардлыг төрийн байгууллагатай харилцахад зарцуулжээ. Эндээс хамгийн их хэмжээний зардлыг гааль, гадаад худалдаатай холбоотой хэлцлийн зардалд 617 аж ахуй нэгж 9,5 орчим сая төгрөг мөн татвар төлөхтэй холбоотой үйл ажиллагаанд 1508 аж ахуй нэгж 3,4 сая төгрөг тус тус зарцуулжээ. (Гансүлд, Нарантуяа, & Манлайбаатар, 2016)

Арилжаа, солилцоо хийх зардал нь өгөгдсөн институцийн орчинд тодорхой барааг авахын тулд өгөгдсөн солилцооны хэлбэрийг ашиглаж буй хувь хүний АБЗ гэж тодорхойлогдоно. Хувь хүн бүрийн арилжааны АБЗ нь улс төрийн харилцаа холбоо, угсаатны бүлэг болон бусад хүчин зүйлээс шалтгаалан ялгаатай болдог учир нэг үнийн

хууль үйлчилдэггүй. Энэ шинж чанар хэлцлийн зардлыг хэмжихэд хүндрэлтэй болгодог гэж үзээд үүнийг эмпирик судалгаагаар баталжээ. Арилжааны АБЗ үйлдвэрлэлийн зардал болон хэлцлийн зардлын нийлбэрээс бүрдэнэ. Иймд завсрын бараа бүтээгдэхүүнтэй холбоотой зардал нь хэлцлийн зардал болох төдийгүй нэг үнийн хууль үйлчлэхгүй байх нөхцөл болно гэж үзсэн байна. Судлаачид хэлцлийн зардлыг бизнесийн утастай болох зардал болон орон сууцны өмчлөх эрх шилжүүлэх зардал, тракторын тахир гол импортлох хугацаа, шинэ бизнес эхлүүлэх албан ёсны зөвшөөрөл авах хугацаа зэрэг хувьсагчаар илэрхийлэн улс орнуудыг харьцуулжээ. Бизнесийн утастай болоход Малайз улсад хамгийн бага буюу 130 ам.доллар, харин Аргентинд хамгийн их буюу 6000 ам.доллар зарцуулагдана. Орон сууцны өмчлөх эрхийг шилжүүлэх хэлцлийн зардал Каир хотод орон сууцны үнийн дүнгийн 12% байгаа бол АНУ – д 1,5% байна. Тракторын тахир гол импортлоход АНУ – д ердөө нэг өдөр байхад Перуд 41 долоо хоног зарцуулдаг байна. Шинэ бизнес эхлүүлэх албан ёсны зөвшөөрөл авах хугацаа Флоридад 2 цаг бол Перуд 289 өдөр байдаг болохыг тус судалгаанд харуулжээ. (Benham & Benham, 1998)

2.3 Хэлцлийн зардалд нөлөөлөх хүчин зүйлс

Шинэ институцийн эдийн засагт институцийн орчин болон хэлцлийн зардал хоорондын хамаарлын талаар цөөн хэдэн таамаглал дэвшүүлдэг. Тухайлбал институцийн орчин сайн бүрэлдсэн улсын хувьд хэлцлийн өмнөх зардал бага байх учир хөрөнгө оруулалтын хэмжээ болон үр ашиг нэмэгддэг төдийгүй хэлцлийн дараах гэрээний хэрэгжилтийг хянах зардал буурдаг давуу талтай. Өөрөөр хэлбэл институцийн орчин хэлцлийн зардалд нөлөөлөх замаар эдийн засгийн өсөлтөд нөлөөлдөг ажээ.

АНУ – ын 1870 – 1970 оны макро эдийн засгийн үзүүлэлтэд тулгуурлан хэлцлийн салбарын хэмжээг тодорхойлох судалгааны үр дүн тус санааг дэмждэг. Судалгааны үр дүнд АНУ – н хэлцлийн зардал 1870 онд ҮНО – ын 24,19% байсан бол 1970 онд 46,66% хүртэл өссөн ба уг өсөлтөд технологийн дэвшил, хөдөлмөрийн төрөлжилтөөс үүдэлтэй зах зээлийн солилцооны өргөжилт, гэрээний харилцааны шинж чанарын өөрчлөлттэй холбоотой өмчийн эрхийн зардлын өөрчлөлт төдийгүй эдийн засгийн үйл ажиллагааг зохицуулах институт нөлөөлсөн болохыг онцолжээ. (Wallis & North, 1986)

Бизнесийн байгууллага төрийн байгууллагын хооронд байнга хийгддэг хэлцлийн нэг нь татвар төлөхтэй холбоотой үйл ажиллагаа юм. Түүнчлэн татварын тухай зохицуулалт, татварын хэмжээ зэрэг нь албан институтэд хамаарах бөгөөд татварын хэмжээ их байх нь бизнесийн үйл ажиллагаанд сөргөөр нөлөөлдөг байна. Монгол улсын бизнес эрхлэлтийн орчин дахь авилгын нөхцөл байдлын түүвэр судалгаагаар нийт судалгаанд хамрагдсан 330 аж ахуй нэгжийн 63,6% нь бизнес эрхлэх, хөрөнгө оруулалтад саад болж буй асуудлаар өндөр татварыг сонгожээ. Үүн дээр зээлийн хүртээмжгүй байдал (26,1%) нэмэгдсэнээр Монголын бизнес эрхлэгчдэд санхүүгийн хүндрэл бэрхшээлийг учруулж байна. (Азийн сан, Сант Марал сан, 2016)

Дээрх судалгааны бас нэгэн сонирхолтой үр дүн нь судалгаанд оролцогчдын 47,9% төрийн салбар дахь авилга маш их гэж хариулсан ба төрийн байгууллагуудаас

авилгад хамгийн их автсан нь Татварын алба, Мэргэжлийн хяналтын газар болон Гаалийн алба гэж үзжээ. Мөн түүнчлэн судалгаанд оролцогчдын 43,6% нь төрийн салбар дахь авилга бизнест шууд нөлөөлдөг төдийгүй хэрэв авилгын хэмжээ буурвал бизнесийн ашиг нэмэгдэх боломжтой гэж үзсэн аж ахуй нэгжийн тоо түүврийн 46,7 хувийг бүрдүүлжээ. (Азийн сан, Сант Марал сан, 2016)

Төр болон бизнесийн хоорондох харилцааны чанарыг доройтуулж, эдийн засгийн өсөлтөд сөргөөр нөлөөлдөг нэг хүчин зүйл бол улс төрчид, төрийн албан хаагчдын авилга юм. Авилга нь бизнесийн орчны тодорхой бус байдлыг нэмэгдүүлснээр хөрөнгө оруулах хэлцлийг зардлыг өсгөж хөрөнгө оруулалтыг хэмжээг бууруулдаг ба капитал хуримтлалыг удаашруулдаг байна. Албани ба Косово улсын аж үйлдвэрийн салбар дахь 243 компаниас ярилцлагаар авсан судалгаагаар авилгагүй орчинд бизнес эрхэлж буй компанийн технологийн хөрөнгө оруулалт авилгатай орчноос 6,7 хувиар их байдаг төдийгүй авилга нь үйлдвэрлэлийн орцуудын ахиу бүтээгдэхүүнийг бууруулдаг болохыг онцолжээ. Кобб – Дугласын үйлдвэрлэлийн функцээс логарифм авч авилгын дамми хувьсагчийг нэмж оруулах замаар хүчин зүйлийн регрессийг үнэлэхэд авилгын 1 хувийн өсөлт нь хөдөлмөрийн бүтээмжийн өсөлтийг 8,66 хувиар бууруулдаг ба авилгатай орчинд бизнес эрхэлж буй компанийн жилийн дундаж өсөлт авилгагүй орчныхоос 8,2 – 8,5% доогуур гэж дүгнэжээ. (Uberti, 2016)

III БҮЛЭГ. СУДАЛГААНЫ ЗОРИЛГО, ЗОРИЛТ

Хөгжиж буй болон хөгжингүй орнуудад ЖДҮ нь ажлын байр бий болгох, зах зээлийн өрсөлдөөнийг нэмэгдүүлэх, ядуурал, орлогын тэгш бус байдлыг бууруулснаар эдийн засгийн өсөлтийн гол хөдөлгөгч болдог. (Prasad, Tata, & Guo, 2012) Улс орны хөгжилд гүйцэтгэж буй чухал үүргийг харгалзан үзэж Засгийн газраас ЖДҮ-ийг хөгжүүлэх талаар мянганы хөгжлийн зорилт, тогтвортой хөгжлийн хөтөлбөр, бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлал болон эдийн засгийн өсөлтийг дэмжих, ядуурлыг бууруулах стратеги зэрэг бодлогын олон гол баримт бичгүүдэд тусган арга, хэмжээнүүдийг авч хэрэгжүүлж байна. Гэвч Монгол банкны жижиг дунд үйлдвэрлэлийн санхүүжилтийн судалгаагаар судалгаанд оролцсон байгууллагуудын 10% нь л Засгийн газар ЖДҮ – ийг дэмждэг бөгөөд цаашид татварын таатай орчинг бүрдүүлэх, төрийн үйлчилгээг чирэгдэлгүй болгох арга хэмжээг авах шаардлагатай гэж хариулжээ. (Монголбанк, 2017) Түүнчлэн Эдийн засгийн судалгаа, эрдэм шинжилгээний хүрээлэнгийн 2017 онд хийсэн судалгааны үр дүнгээр жижиг, дунд үйлдвэрүүд жилд дунджаар борлуулалтын орлогынхоо 4,4% буюу 9 сая гаруй төгрөгтэй тэнцэх зах зээлийн бус хэлцлийн зардал гаргаж байна. (Гансүлд, Нарантуяа, & Манлайбаатар, 2016) Хэлцлийн зардал өндөр байгаа нь зах зээлийн өрсөлдөөн төгс бус, үр ашиггүй байгаагаас гадна институцийн дутмаг байдлын баталгаа болдог билээ. (Petrović & Krstić, 2011) Иймд Засгийн газраас ЖДҮ – ийг дэмжих бодлогын нэг хувилбар нь төрийн үйлчилгээг авах хэлцлийн зардлыг бууруулах явдал байж болох юм.

Тус судалгааны ажлын гол зорилго нь Монгол улсын төр, төрийн байгууллага болон жижиг дунд үйлдвэрлэл эрхлэгчдийн хоорондын харилцаанд үүсэх зах зээлийн бус хэлцлийн зардал нөлөөлөгч хүчин зүйлсийг нарийвчлан судлахад оршино.

Дээрх зорилгын хүрээнд дараах зорилтуудыг дэвшүүлж байна. Үүнд:

1. *Эдийн засгийн судалгаа, эрдэм шинжилгээний хүрээлэнгийн “Жижиг, дунд үйлдвэрийн хэлцлийн зардлын судалгаа” , Дэлхийн банкны “Бизнес эрхлэхүй” тайлан болон “Бизнесийн орчин, байгууллагын үйл ажиллагааны судалгаа” – ны асуулгуудтай танилцаж судалгааг бүрэн ойлгох*

Аливаа үзэгдлийн шинж чанар, харилцан хамаарлыг судлахад эх олонлогийг бүхэлд нь судалгаанд хамруулахын тулд маш их цаг хугацаа, хөдөлмөр, санхүүжилт шаардагдах ба энэ нь бодит амьдралд биелэгдэхэд бэрх асуудал юм. Ийм учир онолын болон эмпирик судалгаанд ашиглагдах хамгийн чухал зүйлс бол түүвэр болон шинжилгээний арга зүй юм. Түүвэрт багтаж буй өгөгдлүүдийн шинж чанар болоод тэдгээрээс үнэлгээнд ашиглах хувьсагчдыг хэрхэн тодорхойлсныг мэдсэнээр шинжилгээнд хамгийн тохиромжтой загварыг сонгоход хялбар болох бөгөөд үнэлгээг хийх явцад хувьсагч хоорондоо хамааралтай байх, загварын найдвартай байдал буурах, хамгийн чухал нөлөө бүхий хувьсагчийг орхигдуулах зэрэг асуудлуудаас сэргийлэх давуу талтай билээ.

2. *“Жижиг, дунд үйлдвэрлэлийн хэлцлийн зардлын судалгаа” – ны өгөгдлөөс хэлцлийн зардалд нөлөөлөгч бүх хүчин зүйлсийг тодорхойлж, мэдээллийг ялгах*

Тус судалгааны ажлын хувьд өмнө нь хийгдсэн гурван судалгааны ажил болон тайлангаас өгөгдлийн санг бүрдүүлж байгаа бөгөөд тэдгээр судалгаанаас тодорхойлогдох хувьсагчдыг үнэлгээнд бүгдийг нь оруулна гэвэл 30 орчим хувьсагчтай тэгшитгэл үнэлэх хэрэгтэй болно. Эмпирик судалгааны эконометрик үнэлгээнд тайлбарлагдагч хувьсагчид дотоод болон гадаад орчноос нөлөөлж болох бүх хувьсагчдыг багтаах боломжгүй учир орхигдсон хувьсагчийн алдаа үүсэх магадлалтай байдаг. Ийм учир боломжит өгөгдлийн сангаас шинжилгээнд ашиглагдах хувьсагчдыг сонгохдоо онолын хамаарал, өмнөх эмпирик судалгаануудын таамаглал, тэдгээрийн боловсруулсан загвар гэх мэт олон талын мэдээлэлд суурилж шийдвэрийг гаргах шаардлагатай.

3. Цуглуулсан өгөгдлүүдийг ашиглан эконометрик үнэлгээ хийж, учир шалтгааны хамаарлыг тайлбарлах

Тайлбарлагдагч болон тайлбарлагч хувьсагчдын тодорхойлсноор тэдгээрийн хоорондын хамаарлыг хамгийн сайн харуулах, тайлбарлагч хувьсагч тус бүрийн тайлбарлагдагч хувьсагчид үзүүлэх нөлөө хэр их байгааг хамгийн бага алдаатайгаар илэрхийлэх загварыг сонгох нь судалгааны үр дүнгийн найдвартай байдлыг хангахад маш чухал. Олон хүчин зүйлийн регрессийн хувьд шугаман, хагас логарифм, гипербола, квадрат болон үржвэр, ложит, пробит загваруудаас аль илүү ач холбогдолтойг сонгох боломжтой. Оновчтой загварын сонголтыг хийхдээ мультиколлеарын, хетероскедастикийн гэх мэт үнэлгээний алдаануудыг засварлах шаардлагатайг анхаарах нь зүйтэй.

Мөн түүнчлэн, үнэлгээний үр дүнгээс Монгол улсын ЖДҮ – ийн хэлцлийн зардал өндөр байгаа учир шалтгааныг тайлбарлах, ЖДҮ – ийн үйл ажиллагааны чиглэл, байршил, эдийн засгийн болон институцийн хүчин зүйлс уг зардалд хэрхэн нөлөөлөх ерөнхий хамаарлыг тайлбарлана. Үүнээс гадна төр болон хувийн хэвшил хоорондын хэлцлийн зардлыг бууруулах, бизнес эрхлэх таатай орчинг бүрдүүлэх бодлогыг боловсруулах нэн тэргүүнд анхаарах шаардлагатай зүйлсийг тодорхойлох боломжтой.

4. Үнэлгээний үр дүнг Дэлхийн банкны “Бизнес эрхлэхүй” тайлан болон “Бизнесийн орчин, байгууллагын үйл ажиллагааны судалгаа” – ны үр дүнтэй харьцуулах

Үнэлгээний үр дүнг олон улсад хийгдсэн судалгааны үр дүнтэй харьцуулах замаар дүгнэлт хийх нь бизнес эрхлэх орчинд нөлөөлөх микро хүчин зүйлсийн нөлөө макро орчинтой хэр нийцэж байгааг тодорхойлох, судалгааны үр дүнгийн ялгаа, уг ялгаа юунаас үүдэн бий болж буй талаар таамаглал дэвшүүлэх боломжтой

IV БҮЛЭГ. СУДАЛГААНЫ ТААМАГЛАЛ

Хэлцлийн зардлыг хэмжих, түүнд нөлөөлөх хүчин зүйлсийг тодорхойлох талаар олон улсад болон Монгол улсад хийгдсэн судалгаануудад үндэслэн дараах таамаглалыг дэвшүүлж байна.

Таамаглал 1. Дэд бүтцийг хөгжүүлэх нь хэлцлийн зардлыг бууруулах шалтгаан болно.

Хөгжиж буй орнуудын ЖДҮ – ийн өмнө тулгамдаж буй түргэн хугацаанд шийдвэрлэх шаардлагатай асуудлуудын нэг нь дэд бүтэц юм. (World Bank Group, 2017; Монголбанк, 2017; European Bank for Reconstruction and Development, 2013) Дэд бүтцийн орчны зүгээс судлаачдын анхаарлыг хамгийн их татдаг хүчин зүйл нь эрчим хүчний хомсдол билээ.

Монгол улсын хувьд мөн л дэд бүтцийн асуудал хурцаар тавигдаж байгаа бөгөөд ялангуяа нийслэл хотоос хол зайтай оршдог аймаг сумуудыг 24 цахилгаан, эрчим хүчний эх үүсвэртэй болгох, зах зээл төвлөрсөн хот, аймгуудын бүстэй засмал замаар холбох тэргүүтэй асуудал бүрэн гүйцэт шийдэгдээгүй хэвээр байна. Шилжилтийн эдийн засагтай орнуудын бизнес эрхлэгчдийн дунд хийсэн судалгаагаар төв Азийн орнууд ялангуяа Монгол, Киргиз, Казахстан улсууд цахилгаанд холбогдох зарцуулж буй албан бус төлбөр нэмэгдэж байгааг онцолсон. (European Bank for Reconstruction and Development, 2013) Дэлхийн банкнаас эрхлэн гаргадаг “Бизнес эрхлэхүй” (2017) тайлангийн үндсэн 10 бүлэг үзүүлэлтээс манай улсын хувьд цахилгаанд холбогдох үйл ажиллагаа хамгийн муу оноог авсан буюу 190 орноос 139 дүгээр байранд эрэмбэлэгдсэн бөгөөд бизнес эрхлэгч цахилгаанд холбогдохын тулд нэг хүнд ногдох орлогын 618,9 хувьтай тэнцэх хэмжээний мөнгийг зарцуулж байгааг тус тайланд дурджээ.

Зам тээврийн дэд бүтэц харьцангуй сул ялангуяа далайд гарцгүй, усан тээвэрлэлт хийх боломжгүй улс орны хөгжил доогуур байх хандлагатай байдгийг хөгжлийн экономикс хичээлээр үздэг. 2004 оны байдлаар Африкийн орнуудад импортын тээврийн зардал хамгийн өндөр буюу импортын үнийн 9,95 байгаагаас шалтгаалан капитал бараа болон завсрын барааны үнэ нэмэгдэж цаашлаад дотоодын үйлдвэрлэлийн бүтээгдэхүүний өртгийг нэмэгдүүлж байна. Тээврийн зардлыг зохицуулалтын албан төлбөр ба орчноос (зам тээвэр, харилцаа холбоо, оруулсан цагийн АБЗ) хамаарах зардал хэмээн ангилж болох ба орчноос хамаарах зардлыг бууруулах арга зам нь дэд бүтцийг сайжруулах явдал юм. (Mbekeani, 2007)

Үүнээс гадна, Дэлхийн өрсөлдөх чадварын тайланд Хятад, Япон, Сингапур зэрэг улсууд инновацийг нэвтрүүлэх, шинийг санаачлах хандлагаар сүүлийн жилүүдэд байнга тэргүүлж боловч Вьетнам, Камбож, Филиппин, Монгол эдгээр улсууд дэд бүтэц, эрүүл мэнд болон боловсролын үйл ажиллагааг сайжруулах замаар харьцангуй бага зардлаар өрсөлдөх чадвараа нэмэгдүүлэх боломжтойг онцолжээ. (World Economic Forum, 2017)

Дэд бүтэц сайн хөгжсөнөөр бүс нутгуудын хоорондох зайны нөлөөг бууруулах, үндэсний зах зээлүүдийг нэгтгэх, бусад улс болон бүс нутгийн хэмжээнд зах зээлүүдийг бага зардалтайгаар холбох боломжийг олгодог. Түүнчлэн бизнес эрхлэгч бүтээгдэхүүний зах зээл, бусад бизнесийн хамтрагч, бэлтгэн нийлүүлэгч, зуучлагчтай бага зардлаар харилцаа холбоо тогтоох боломжийг олгодгоороо хэлцлийн зардлыг бууруулах нөлөөтэй байна. Хотын бүс нутгуудтай харьцуулахад хөдөөгийн зам тээвэр, харилцаа холбоо, эрчим хүчний хөгжил доогуур байдаг нь хөдөөгийн бүс нутагт хэлцлийн зардал өндөр байх шалтгаан болдог. (Lanzona & Evenson, 1997) Дэд бүтцийн хөгжлийг дагаж эдийн засаг, зах зээлийн арилжаа төвлөрөх хандлагатай байдаг ба энэ нь хэлцлийн цар хүрээ, зах зээлийн өрсөлдөөнийг нэмэгдүүлснээр хэлцлийн зардлыг бууруулдаг ажээ. Үүний нэг жишээ бол Нью – Йоркын хөрөнгийн бирж юм. (Spulber, 1996)

Таамаглал 2. ЖДҮ - ийн хэлцлийн зардалд улс төрийн институт буюу засаглалын чанарыг тодорхойлох хүчин зүйлс чухал нөлөөтэй.

Улс төрийн институт буюу засаглалыг төр засгийн газрыг сонгох, хянах болон солих процесс, төр, засгийн газрын бодлого боловсруулж хэрэгжүүлэх чадвар, төрийн үйл ажиллагаан дахь иргэдийн оролцоог хүндэтгэх, тэдгээрийн хоорондох эдийн засаг, нийгмийн харилцаанууд бүгд орно хэмээн тодорхойлсон байдаг.

Дэлхийн банкнаас улс орнуудын улс төрийн институт буюу засаглалыг 6 салбарт тооцон “Засаглалын индекс” тайланг гаргадаг. Тус тайланд (2017) дурдсанаар Монгол улсын Засгийн газрын үр ашиггүй байдал (-0,11), Зохицуулалтын чанар (-0,08), хуулийн хэрэгжилт (-0,28), авилгын хяналт (-0,50) зэрэг талбарууд хасах үзүүлэлттэй буюу харьцангуй сул дорой байна. Эндээс зохицуулалтын чанар болон засгийн газрын үр ашиггүй байдлын утга арван жилийн өмнөхтэй харьцуулахад 0,3 нэгжээр ихсэж харьцангуй сайжирсан нь ажиглагдлаа. Хуулийн хэрэгжилт болон авилгын хяналтын хувьд арван жилийн өмнөх утгын орчимд хэлбэлзэж байна. (World Bank, 2017)

Олон улсад хэвлэгддэг бусад тайлангуудаас Монгол улсын хувьд улс төрийн институцийн орчин, засаглал, засгийн газрын зохицуулалт үр ашиггүй байгааг харж болно. Тухайлбал Дэлхийн өрсөлдөх чадварын тайланд хууль бус төлбөр болон татвар, засгийн газрын зохицуулалтын дарамт зэрэг үзүүлэлтээр 137 орноос 80 – 90 дугаар байранд жагссан ба Монгол улсад бизнес эрхлэхэд тулгарч буй асуудлуудын жагсаалтыг гадаад валютын зохицуулалт (11,2%), авилга (11,2%), бодлогын тогтворгүй байдал (10,5%), засгийн газрын үр ашиггүй байдал (10,2%) зэрэг үзүүлэлтүүд тэргүүлжээ. Мөн түүнчлэн татварын хэмжээ (6,8%) болон зохицуулалт (4,9%) нь бизнест тулгарч буй хамгийн хүнд асуудлуудын нэг юм. (World Economic Forum, 2017)

Дэлхийн банкны “Бизнес эрхлэхүй” индексээр Монгол улс 190 орноос 62 – т бичигдсэн хэдий ч нийт 10 үзүүлэлтийн наймынх нь эрэмбэ ухарсан байна. 2017 онд тоног төхөөрөмж, мал хөдлөх хөрөнгийг зээлийн барьцаанд тооцдог болсноор зээл авах боломжийн үзүүлэлт хамгийн олон байраар урагшилжээ. Харин бизнесийн хөрөнгө оруулалттай холбоотой арилжаанд үүссэн НӨАТ – ыг зардал хэлбэрээр тайланд оруулахыг хориглосноор татварын ачааллыг нэмэгдүүлж тус үзүүлэлт 35 дугаар

байрнаас 62 хүртлээ ухарчээ. (World Bank Group, 2017) Эдийн засгийн эрх чөлөөний индексийн тооцооллоор нийт татварын ачаалал ДНБ – ий 23,7 хувьтай тэнцэж байна. (The Heritage Foundation, 2017)

Монгол улсад хийгдэж буй судалгааны үр дүн олон улсын тайлангуудын үр дүнтэй нийцэж байна. Тодруулбал, Жижиг дунд үйлдвэрлэлийн түүвэр судалгаагаар хууль эрх зүй, төрийн зохицуулалтын орчны бүлгийн индекс (-0.56) буюу муу гэж дүгнэгдсэн нь өнгөрсөн жилийн үзүүлэлтээс 0.07 нэгжээр буурсан үзүүлэлт гарчээ. Хууль эрх зүй төрийн зохицуулалтын орчныг дотор нь задлан авч үзвэл хуулийн хэрэгжилт сул, төрийн байгууллагын үйлчилгээ хүнд сурталтай, татварын тогтолцоо муу байгаа явдал нь ЖДҮ эрхлэхэд хүндрэл учруулж байна гэж үзжээ. ЖДҮ эрхлэгчдийн хувьд нийт орлогынхоо 82 орчим хувийг үйлдвэрлэлийн үндсэн зардал, үйлдвэрлэлийн нэмэгдэл зардал, үйл ажиллагааны зардал, үйл ажиллагааны үндсэн бус зардлуудад, харин 11.6 орчим хувийг татварын зардалд тус тус зарцуулдаг бол үлдсэн 6.4 орчим хувь нь хуримтлал буюу ашиг болдог байна. (Монголбанк, 2017)

Шилжилтийн эдийн засагтай орнуудад улс төрийн институт, засаглалын зүгээр тулгарч буй бас нэгэн бэрхшээл нь авилга юм. Ялангуяа жижиг компаниудын хувьд авилга нь зах зээлд нэвтрэх боломж төдийгүй өрсөлдөөнийг хязгаарлаж, зах зээлийн тогтолцоог үр ашиггүй болгодог. 154 орны авилгын индекс болон импорт, экспортын хэмжээг ашиглан авилга компанийн засаглалыг хэлбэрт хэрхэн нөлөөлж байгааг судалжээ. Энгийн регрессийн шинжилгээгээр авилгын индекс 1 нэгжээр буурахад (авилга ихэснэ) нийт хэлцэлд импорт болон экспортын эзлэх хувь 4 хувиар буурдаг буюу авилгын хэмжээ их орнуудад гадаад худалдаа хийх зөвшөөрөл авах, тээвэрлэлтийг хийх, хяналт шалгалтыг хийхэд хэлцлийн зардал өндөр байдаг учир компанийн босоо интеграц хийх сонирхолтой байдаг төдийгүй хоёр улсын хамтын хөрөнгө оруулалт бүхий хувьцаат компани хэлбэрээр үйл ажиллагааг эрхлэх сонирхолтой байдаг гэж дүгнэжээ. (Zhang, 2007)

Авилга нь нэг талаас төрийн чанаргүй хөрөнгө оруулалтыг нэмэгдүүлэх замаар дэд бүтцийн хөгжил, эдийн засгийн тогтвортой өсөлтийг сааруулдаг бөгөөд татварын орлогыг бууруулдаг болохыг 68 орны 1980 – 1995 оны авилгын индекс болон макро эдийн засгийн өгөгдлийг ашиглан судалжээ. Судалгааны үр дүнд авилгын индекс 1 нэгжээр нэмэгдэх нийтийн хөрөнгө оруулалт 0,27 – 0,48 хувиар өсгөж, засгийн газрын орлогыг 2 орчим хувиар бууруулж, нийт хатуу хучилттай замд сайн чанарын замын эзлэх хувийг 0,32 – 7,00 хувиар бууруулдаг байна. (Tanzi & Davoodi, 2000)

V БҮЛЭГ. СУДАЛГААНЫ ХИЙХ АРГА ЗҮЙГЭЭ ТОДОРХОЙЛОХ

ЖДҮ – ийн хэлцлийн зардалд нөлөөлөгч хүчин зүйлсийн судалгаанд эконометрик шинжилгээний дараах арга зүйг ашиглахад тохиромжтой гэж үзэж байна.

5.1 Олон хүчин зүйлийн регрессийн шинжилгээ

Хамааран хувьсагчид нөлөөлдөг бусад олон хүчин зүйлийг хянах боломжийг олгодог учир бусад хүчин зүйл тогтмол нөхцөлд олон хүчин зүйлийн регрессийн шинжилгээ илүү тохиромжтой байна. Энэ нь туршилтын бус өгөгдөл ашиглах шаардлагатай болсон тохиолдолд эдийн засгийн онолын таамаглал шалгах болон бодлогын нөлөөг үнэлэхэд чухал нөлөөтэй. Учир нь олон хүчин зүйлийн регрессийн шинжилгээ нь харилцан хамааралтай байж болох олон тайлбарлагч хувьсагчийг багтаадаг тул энгийн регрессийн шинжилгээгээр илрүүлж чаддаггүй асуудлын учир шалтгааныг олж мэдэхэд илүү үр дүнтэй байдаг.

Олон хүчин зүйлийн регрессийн шинжилгээнд Гаусс – Марковын үндсэн 5 таамаглал биелсэн тохиолдолд ХБКА – аар үнэлэхэд үнэлэгч нь BLUE¹ шинжийг хангана. Харин сонгодог шугаман регрессийн таамаглалд “үлдэгдэл хэвийн тархалттай байх” хэмээх 6 дахь таамаглалыг нэмж оруулдаг. Параметруудын үнэлэгчдийн тархалт нь үлдэгдэл санамсаргүй хэмжигдэхүүний тархалтаар шууд тодорхойлогдох учир хэвийн тархалтын таамаглал биелж байхад ХБКА – ын үнэлэгч хамгийн сайн гажуудалгүй үнэлэгч байна.

Хөндлөн өгөгдөл ашиглан олон хүчин зүйлийн регрессийн шинжилгээ хийхэд дараах хэд хэдэн асуудлыг анхаарах шаардлагатай. Үүнд:

1. Мультиколлинеарын асуудал,
2. Хетероскедастикийн асуудал,
3. Орхигдсон хувьсагчийн гажуудал
4. Эндогенийн асуудал
5. Хэмжилтийн алдаа зэрэг багтана.

5.1.1 Мультиколлинеарын асуудал

Тайлбарлагч хувьсагч хоорондоо өндөр хамааралтай болсон үед мультиколлинеарын асуудал үүсдэг ба үнэлэгчийн эрчимтэй байх шинж чанарыг алдуулдаг. Иймд тайлбарлагч хувьсагчдын коэффициентуудын вариаци их болж коэффициентын ач холбогдол буурна. Уг асуудлыг илрүүлэхийн тулд хоёр нөхцөлийг шалгаж үзнэ.

- Регрессийн үнэлгээнд ашиглаж буй нэг тайлбарлагч хувьсагчийн бусад тайлбарлагч хувьсагчдаас хамаарсан регрессийн үнэлгээний детерминацын коэффициентын утга (R^2_j)

$$R^2_j > 0,9$$

¹ Хамгийн сайн, шугаман, гажуудалгүй үнэлэгч

- Вариацийг өсгөх хүчин зүйлс утга (VIF)

$$VIF = \frac{1}{1 - R^2_j} > 10$$

Дээрх хоёр нөхцөл биелсэн тохиолдолд мультиколлинеарын асуудал үүсэх ба дараах аргаар залруулах боломжтой. Үүнд:

- Хувьсагч нэмэх эсвэл хасах,
- Түүврийн хэмжээг нэмэгдүүлэх,
- Шинэ загвар ашиглах эдгээр болно.

5.1.2 Хетероскедастикийн асуудал

Үлдэгдэл санамсаргүй хэмжигдэхүүний вариаци тогтмол биш буюу тайлбарлагч хувьсагчдаас хамааран өөрчлөгддөг тохиолдолд хетероскедастикийн асуудал үүсэх ба коэффициентуудын стандарт алдаа ихсэж статистикийн хувьд ач холбогдолтой байх магадлал буурна. Хетероскедастикийн асуудлыг илрүүлэхдээ Бруш Пегэн, Вайтын тестүүдийг ихэвчлэн ашиглана. Эдгээр үнэлгээний ерөнхий дарааллыг танилцуулбал:

- Үндсэн тэгшитгэлээ үнэлээд, үлдэгдлийн квадратыг ялгаж авна,
- Үлдэгдлийн квадратыг тайлбарлагч хувьсагчдаас хамааруулан үнэлнэ,
- Дээрх үнэлгээний детерминацын коэффициентын утгыг ашиглан Лагранжийн үржүүлэгчийг олох ба хэрэв кредит утгаасаа их бол хетероскедастикийн асуудал үүссэн гэж дүгнэнэ.

Үнэлгээний тэгшитгэлийг бүхэлд нь үлдэгдлийн стандарт алдаанд хувааж нормчлох буюу жинлэсэн хамгийн бага квадратын аргыг ашиглах замаар хетероскедастикийн асуудлыг засаж үнэлгээг дахин хийнэ.

5.1.3 Орхигдсон хувьсагчийн алдаа

Эмпирик судалгааны эконометрик үнэлгээний хувьд тайлбарлагдагч хувьсагчид нийгэм, эдийн засаг, соёл, улс төрийн орчны зүгээс нөлөөлж болох хувьсагчдыг бүгдийг нь багтаах боломжгүй учир орхигдсон хувьсагчийн алдаа үүсэх магадлал өндөр юм. Энгийн регрессийн шинжилгээтэй харьцуулахад илүү олон хувьсагчийг үнэлгээнд оруулах боломжтой учир олон хүчин зүйлийн регрессийн шинжилгээнд орхигдсон хувьсагчийн алдаа гарах магадлал харьцангуй бага боловч мэдээллийн ба өгөгдлийн хязгаарлалтаас шалтгаалан үнэлгээнд оруулах боломжгүй хувьсагчид их байдаг.

5.1.4 Эндогенийн асуудал

Тайлбарлагч хувьсагч болон үлдэгдэл утгын хооронд өндөр хамааралтай үед энэхүү асуудал үүсдэг. Энэ нь эконометрик үнэлгээний хазайлтгүй шинж чанарыг алдагдуулдаг бөгөөд тайлбарлагч болон тайлбарлагдагч хувьсагчдын хамаарлын тогтвортой байдлыг алдагдуулах гол хүчин зүйл болно.

5.1.5 Хэмжилтийн алдаа

Үнэлгээнд ашиглагдаж буй эдийн засгийн болон институцийн хувьсагчдын тохиромжгүй хэмжилт нь хэмжилтийн алдаа гарах үндэс болно. Хэмжилтийн алдааны үр дагаварт үнэлгээ гажуудалтай, нийцгүй болно.

Орхигдсон хувьсагчийн гажуудал, хэмжилтийн алдаа, эндогенийн асуудлыг засах нэг арга нь туслах хувьсагчийн арга буюу хоёр шатат ХБКА юм. Энэ талаар дэлгэрүүлэн авч үзье.

5.2 Туслах хувьсагчийн арга буюу хоёр шатат ХБКА

Туслах хувьсагчийн аргын тухай анхны ойлголтыг Филип Г. Райт, түүний хүү Сэвалл Райтын хамт 1928 онд бичсэн “Амьтан ба ургамлын гаралтай тосны тариф” хэмээх номондоо танилцуулжээ. (Stock & Trebbi, 2003)

Өмнө нь дурдсанчлан статистик болон эконометрикийн шинжилгээнд орхигдсон хувьсагчийн алдаа, хэмжилтийн алдааг болон эндогенийн асуудлыг засварлах зорилгоор туслах хувьсагчийн аргыг ашигладаг. Уг аргыг ашигласнаар үнэлгээний нийцтэй шинж чанарыг хадгалах боломжтой юм. Үнэлгээнд ашиглагдах туслах хувьсагч нь орхигдсон хувьсагч болон бусад тайлбарлагч хувьсагчтай хамааралгүй, зөвхөн эндоген тайлбарлагч хувьсагчтай хамаарал бүхий экзоген хувьсагч байх ёстой.

Тэгшитгэл зөвхөн нэг туслах хувьсагчтай тохиолдолд ХБКА – аар регрессийг үнэлэх боломжтой. Харин үнэлгээний тэгшитгэлд нэг бус нэлээд олон тооны туслах хувьсагчийг ашиглах шаардлага тохиолддог. Олон туслах хувьсагч бүхий тухайн тохиолдолд регрессийн тэгшитгэлийг үнэлэх тооцооллын арга нь хоёр шатат ХБКА юм.

VI БҮЛЭГ. СУДАЛГААНД АШИГЛАХ ӨГӨГДЛИЙГ ТОДОРХОЙЛОХ

ЖДҮ – ийн хэлцлийн зардалд нөлөөлөгч хүчин зүйлсийг судлахдаа дараах эх сурвалжуудаас өгөгдлийн санг бүрдүүлнэ. Үүнд:

1. Дэлхийн банкны “Бизнес эрхлэхүй” судалгаа,
2. Дэлхийн банк, Европын сэргээн босголтын банкны хамтран хийдэг “Бизнесийн орчин ба байгууллагын үйл ажиллагааны судалгаа” /BEEPS/,
3. Эдийн засгийн судалгаа, эрдэм шинжилгээний хүрээлэнгийн “Жижиг, дунд үйлдвэрийн хэлцлийн зардлын судалгаа”.

Олон улсын байгууллагууд улс орнуудын бизнес эрхлэх орчинд анхаарлаа хандуулж, бизнесийн орчны талаар судалгааг тогтмол хийдэг. Эдгээрээс Дэлхийн банкны жил бүр хийдэг “Бизнес эрхлэхүй” судалгааг дэлхийн улс орнуудын бизнес эрхлэхтэй холбогдох зохицуулалт, тус зохицуулалтын компанийг үүсгэн байгуулах болон бизнесийн үйл ажиллагааг явуулахад гарах үр дагаврыг хамгийн өргөн хүрээнд судлах, харьцуулах боломж олгодог гэж үздэг. 2003 онд анх хэвлэгдсэнээс өдийг хүртэл 15 дахь жилдээ тогтмол хэвлэгдэж буй тус судалгаагаар дараах 10 бүлэг үзүүлэлтийг ашиглан тухайн улсад бизнес эрхлэхэд хэр хялбар байгааг үнэлдэг. Үүнд:

- Бизнесээ эхлэх,
- Барилгын зөвшөөрөл авах,
- Цахилгаанд холбогдох,
- Өмчөө бүртгүүлэх,
- Зээл авах,
- Хөрөнгө оруулагчийг хамгаалах,
- Татвар төлөх,
- Гадаад худалдаа хийх,
- Гэрээний хэрэгжилтийг хангах,
- Төлбөрийн чадваргүй байдлыг шийдвэрлэх зэрэг багтана.

Уг судалгаанд өндөр ур чадвартай хөдөлмөрийн хүртээмжтэй байдал, зах зээлийн хэмжээ гэх мэт бизнесийн шийдвэр гаргалтад нөлөөлдөг бусад хүчин зүйлийг авч үздэггүй. Гэвч бодлого боловсруулагчид, салбарын зохицуулагчид шууд нөлөөлөх боломжтой засгийн газар болон бизнес эрхлэгчид хоорондын харилцааны гол чиглэлүүдэд анхаарлаа хандуулдаг. 2017 онд хийгдсэн “Бизнес эрхлэхүй” судалгааны дүнгээр Монгол улс 190 улсаас 62 – р байранд орж, өмнөх жилийнхээс 2 байр урагшилжээ. Үүнд хөдлөх хөрөнгийг зээлийн барьцаа болгоход чиглэсэн хууль эрхзүйн орчин бүрдүүлсэн нь хамгийн чухал нөлөө үзүүлжээ. (World Bank Group, 2018)

Харин “Бизнесийн орчин ба байгууллагын үйл ажиллагааны судалгаа” “Бизнес эрхлэхүй” – гэс ялгаатай нь зөвхөн Зүүн Европ болон Төв Азийн шилжилтийн эдийн засагтай улс орнуудын бизнесийн орчныг тодорхойлох гол үзүүлэлтүүдийг байгууллагын түвшинд судалдаг. Уг судалгаагаар дараах бүлэг үзүүлэлтүүдийн ашиглан тухайн улсын бизнесийн орчны гол ахиу дэвшил болоод тулгамдаж буй саад бэрхшээлийг тодорхойлдог. Үүнд:

- Дэд бүтэц,
- Өрсөлдөөн,
- Борлуулалт ба хангамж,
- Хөдөлмөр,
- Инноваци,
- Газар болон түүнтэй холбоотой зөвшөөрөл,
- Албан бус төлбөр болон авилга,
- Санхүүжилт,
- Засгийн газар болон бизнесийн харилцаа.

2000 оноос хойш гурван жил тутам хийгдэж буй уг судалгаанд 2013 оны байдлаар 29 улсын 15'500 гаруй аж ахуй нэгж хамрагдсан байна. (European Bank for Reconstruction and Development, 2013)

“Жижиг дунд үйлдвэрийн хэлцлийн зардлын судалгаа” – аар Монгол улсад бичил, жижиг, дунд бизнес эрхлэгчдэд төрийн байгууллагатай харилцахад гардаг хэлцлийн зардлыг бизнесийн үе шат бүрээр хэмжих анхны оролдлогыг хийсэн. Хэлцлийн зардлыг тооцохдоо төр болон хувийн хэвшлийн хоорондох харилцааны дараах 8 талбарууд тооцжээ. Үүнд:

- Албан ёсны бүртгэлтэй холбоотой хэлцлийн зардал
- Тусгай зөвшөөрөл ба мэргэжлийн хяналттай холбоотой хэлцлийн зардал
- Гэрээний хэрэгжилттэй холбоотой хэлцлийн зардал
- Төрийн байгууллагатай харилцахтай холбоотой хэлцлийн зардал
- Татвартай холбоотой хэлцлийн зардал
- Гааль, гадаад худалдааны үйл ажиллагаатай холбоотой хэлцлийн зардал
- Дэд бүтэцтэй холбоотой хэлцлийн зардал
- Санхүүгийн байгууллагатай харилцахтай холбоотой хэлцлийн зардал.

Судалгаанд Монгол улсад бизнес регистрийн санд бүртгэгдсэн идэвхтэй үйл ажиллагаа явуулж буй аж ахуй нэгжүүдээс 1541 аж ахуй нэгжийг түүвэрлэн авч мэдээллийг цуглуулжээ. Түүврийн 87,1 хувийг Улаанбаатар хотоос, 6,7 хувийг Орхон аймгаас, 6,2 хувийг Дархан – уул аймагт үйл ажиллагаа явуулж буй аж ахуй нэгжүүдээс бүрдүүлсэн. Судалгаан асуулга нь үндсэн хоёр бүлгийг хамарсан. Үүнд:

- Аж ахуй нэгжийн үндсэн мэдээлэл: Үйл ажиллаганы үндсэн чиглэл, байршил, борлуулалтын орлого, байгуулагдсан он, ажилчдын тоо, хариуцлагын хэлбэр, салбарын тоо гэх мэт суурь мэдээлэл
- Хэлцлийн зардал: Дээр дурдсан 8 талбарын хэлцлийн зардлыг тооцохдоо холбоотой тус үйл ажиллагаанд зарцуулж буй мөнгө, цаг, оролцож буй ажилтны тоо гэх мэт мэдээлэл

Судалгааны үр дүнгээс үзэхэд манай улсын ЖДҮ-үүд дунджаар борлуулалтын орлогынхоо 4,4 хувьтай тэнцэх зах зээлийн бус хэлцлийн зардал гаргаж байгаа бөгөөд энэ нь бичил, жижиг, дунд бизнесүүдэд дарамт учруулж байгааг онцолжээ. (Гансүлд, Нарантуяа, & Манлайбаатар, 2016)

VII БҮЛЭГ. СУДАЛГААНААС ХҮЛЭЭГДЭЖ БҮЙ ҮР ДҮН

Сүүлийн жилүүдэд олон улсын болон Монголын олон судалгааны байгууллагууд төдийгүй хувь хүмүүс ЖДҮ – ийн бизнес эрхлэх таатай орчин, хэлцэлд зарцуулагдаж буй үр ашиггүй зардал зэргийг судлах болсон. ЖДҮ нь хөгжиж буй төдийгүй өндөр хөгжилтэй орнуудын эдийн засгийн өсөлт, хөгжилд чухал нөлөөтэй ба ажил эрхлэлтийг нэмэгдүүлэх, ядуурлыг бууруулах, орлогын тэгш бус байдлыг арилгах зэрэг олон эерэг дам нөлөөтэй. Ийм ч учраас ЖДҮ – ийн үйл ажиллагааны ашиг, эдийн засагт оруулж буй хувь нэмрийг нэмэгдүүлэхийн тулд тэдгээрийн үйл ажиллагааг дэмжих бизнесийн таатай орчинг бий болгох, төрийн байгууллагатай болон аж ахуй нэгж хоорондоо харилцах үр ашиггүй зардлыг бууруулах талаар бодлого боловсруулах нь зайлшгүй шаардлагатай байна. Хэдийгээр ЖДҮ – ийг дэмжих талаар бодлогын чухал баримт бичгүүдэд тусгасан ч аж ахуй нэгжүүдийн дунд явуулж буй судалгаагаар эдгээр бодлого үр дүнгүй байгаа ба төрийн үйлчилгээ хүнд сурталтай байгааг онцолжээ.

Үүнээс шалтгаалан уг судалгааны ажилд Монгол улсын төр, төрийн байгууллага болон жижиг дунд үйлдвэрлэл эрхлэгчдийн хоорондын харилцаанд үүсэх зах зээлийн бус хэлцлийн зардал нөлөөлөгч хүчин зүйлсийг нарийвчлан судлахыг зорьж байна. Уг судалгааг амжилттай гүйцэтгэснээр дараах үр дүн гарна гэж хүлээж байна.

- Төрийн үйлчилгээг авахад зарцуулж буй зах зээлийн бус хэлцлийн зардлыг бууруулахын тулд нэн тэргүүнд анхаарах ёстой хүчин зүйлсийг тодорхойлно.
- ЖДҮ – ийн хэмжээ, өмчлөх хэлбэр, үйл ажиллагааны чиглэл, байршил зэргээс шалтгаалан хэлцлийн зардал хэр зэрэг ялгаатай байгааг тодорхойлно.
- Бизнес эрхлэх таатай орчныг бүрдүүлэх, хувийн хэвшилд тулгарч буй санхүүгийн дарамтыг бууруулах, төрийн үйлчилгээг авахтай холбоотой гарч буй үр ашиггүй зардлыг бууруулах бодлого боловсруулах суурь судалгаа болно.
- Судалгааны үр дүнг уг чиглэлээр олон улсад хийгдсэн судалгааны үр дүнтэй харьцуулан дүгнэлт хийнэ.

НОМ ЗҮЙ

- Benham, A., & Benham, L. (1998). Measuring the Cost of Exchange. *Second Annual Meeting of the International Society for New Institutional Economics*. St. Louis, Missouri.
- Demsetz, H. (1968). The Cost of Transacting. *The Quarterly Journal of Economics*, 82(1), 33-53.
- Djankov, S., Porta, R. L., Lopez-de-Silanes, F., & Shleifer, A. (2000). *The Regulation of Entry*. National Bureau of Economic Research.
- European Bank for Reconstruction and Development. (2013). *The Business Environment and Enterprise Performance Survey*.
- John, G., & Weitz, B. A. (1988). Forward Integration into Distribution: An Empirical Test of Transaction Cost Analysis. *Journal of Law, Economics & Organization*, IV(2), 337-355.
- Lanzona, L., & Evenson, R. E. (1997). *The Effect of Transaction Costs on Labor Market Participation and Earnings: Evidence from Rural Philippine Markets*. New Haven: Economic Growth Center, Yale University.
- Mbekeani, K. K. (2007). *The Role of Infrastructure in Determining Export Competitiveness: Framework Paper*.
- Nikolaeva, E., & Pletnev, D. (2016). The Role of the Transaction Costs in the Business Success of Small and Medium Sized Enterprises in Russia. *International Symposium in Management. XII*, хуудсд. 176-184. Russia: Elsevier Ltd.
- Petrović, D., & Krstić, M. (2011). Transaction Costs and Efficiency of Institutions. *Economics and Organization*, VIII(4), 379-387.
- Polski, M. M. (2001). *Measuring Transaction Costs and Institutional Change in the U.S. Commercial Banking Industry*. Bloomington: Indiana University.
- Prasad, S., Tata, J., & Guo, X. (2012). Sustaining small businesses in the United States in times of recession: Role of supply networks and social capital. *Journal of Advances in Management Research*, IX(1), 8-28.
- Spulber, D. F. (1996). Market Microstructure and Intermediation. *Journal of Economic Perspectives*, X(3), 135-152.
- Stock, J. H., & Trebbi, F. (2003). Retrospectives: Who Invented Instrumental Variable Regression? *Journal of Economic Perspectives*, 177-194.
- Tanzi, V., & Davoodi, H. (2000). Corruption, Public Investment and Growth. *IMF Working Paper No 00/182*.
- The Heritage Foundation. (2017). *Index of Economic Freedom*. Washington DC.

- Uberti, L. J. (2016). *Corruption, Rents and Growth: New Firm-Level Evidence from the Albanian and Kosovar Industrial Sectors*. Dunedin, New Zealand.
- United Nations ESCAP. (2012). *Policy Guidebook for SME Development in Asia and The Pacific*. Bangkok: United Nations publication.
- Wallis, J. J., & North, D. C. (1986). *Measuring the Transaction Sector in American Economy: 1870-1970*. Chicago.
- World Bank. (2017). *The Worldwide Governance Indicators*. Washington DC: World Bank Group.
- World Bank Group. (2017). *Doing Business 2018: Reforming to Create Jobs*. Washington DC: World Bank Publications.
- World Economic Forum. (2017). *The Global Competitiveness Report 2017-2018*. Geneva.
- Zhang, A. (2007). *Examine Relationship Between Corruption and Transaction Governance Structure*.
- Zylbersztajn, D., & Graça, C. T. (2002). *Costs of Business Formalization: Measuring Transaction Costs in Brazil*. São Paulo.
- Азийн сан, Сант Марал сан. (2016). *Бизнес эрхлэлтийн орчин дахь авлигын нөхцөл*. Улаанбаатар.
- Гансүлд, Д., Нарантуяа, Ч., & Манлайбаатар, З. (2016). *Жижиг, дунд үйлдвэрлэлийн хэлцлийн зардлын судалгаа*. Улаанбаатар: Эдийн засгийн судалгаа, эрдэм шинжилгээний хүрээлэн.
- Монголбанк . (2017). *Жижиг дунд үйлдвэрлэлийн хөгжил, санхүүжилтийн байдал*. Улаанбаатар: Монголбанк.
- Монголбанк . (2017). *Жижиг дунд үйлдвэрлэлийн хөгжил, санхүүжилтийн байдал*. Улаанбаатар.
- Түвшинжаргал, Д. (2008). *Монгол дахь Трансакцийн зардал, түүний учир шалтгаан*. Улаанбаатар.
- Үндэсний статистикийн хороо. (1995-2004). *Монгол Улсын Статистикийн эмхэтгэл*. Улаанбаатар: Адмон ХХК.